

М. Ф. АЛЕФІРЕНКО
СИНОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ СЛІВ І ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

З метою увиразнення висловлюваної думки часто використовують не лише синонімічні слова, а й близькі до них за значенням фразеологічні звороти, які, будучи вживаними після слова-синоніма, більш чітко окреслюють його значення або значно підсилюють емоційність сприйняття відповідних предметів, явищ чи ознак. Напр.: «— І скажіть, одразу вину на жінку спихнув, а вона в нього така *тиха*, що *й води не замутиль*» (М. Стельмах); «Як він мене *кохав!.. Жалів, догоджав, на руках носив...*» (Б. Тимошенко). У першому реченні синонімічний фразеологізм *й води не замутиль* вказує на міру і ступінь вияву ознаки, вираженої словом *тиха*, а також на одне із значень цього багатозначного слова-синоніма — «спокійна, лагідна», — виділяючи його з-поміж інших: 1) «яка звучить не голосно», 2) «сповнена тиші», 3) «непорушна», 4) «повільна» (СУМ) та ін. У другому реченні синоніми *жалів, догоджав, на руках носив* розкривають різні сторони поняття, вираженого домінантою цього синонімічного ряду — словом *кохав* яким він і починається.

Отже, наявність у мові синонімічних відношень між словами і фразеологічними зворотами — факт незаперечний. Виникають вони внаслідок того, що фразеологізми за своєю будовою, походженням й використанням тісно пов'язані зі словом. Розуміння синонімії слів і фразеологізмів, їх взаємовідношень і протиставлень сприятиме, безумовно, підвищенню культури усного й писемного мовлення. Як показують спостереження учених над уживанням слів і фразеологічних зворотів, між ними існує не лише подібність, а й цілий ряд відмінностей. В середині синонімічного ряду виявляється щонайменше чотири взаємопротиставлення фразеологізмів і синонімічних їм слів: 1) протиставлення у характері їх відношення до позначуваних предметів і явищ, 2) відмінності, пов'язані із специфікою семантичних зв'язків (синонімії, антонімії, багатозначності) у фразеологічному і словниковому складі, 3) особливості у сполучуваності синонімічних слів і фразеологічних одиниць і 4) протиставлення, викликані емоційним забарвленням фразеологічного значення.

Перше протиставлення зумовлюється безпосереднім характером словесного позначення предметів або явищ навколишнього світу і вторинністю називної функції фразеологічних одиниць (пор.: *мало — кіт наплакав, тісно — яблуку ніде впасти, багато — хоч греблю гати, дрімати — клювати носом, тікати — п'яти змазати салом, обманювати — замилювати очі, відверто — як на духу*). Вторинність називної функції фразеологізмів полягає в тому, що вони для позначення явища використовують, переосмислюючи, вже існуючі у мові первинні засоби називання. Друге і третє протиставлення зумовлюються мовними властивостями синонімічних слів і фразеологічних одиниць, які через свою багатозначність можуть входити до різних синонімічних рядів, пор.: *поставити на ноги — виростити, виховати; поставити на ноги — вилікувати, виходити; поставити на ноги — зміцнити і не спускати ока (очей) — (постійно) наглядати, стежити, спостерігати; не спускати ока (очей) — милуватися*. Як показують приклади, члени одного й того ж синонімічного ряду можуть мати різну сполучуваність: *не спускати ока (очей) з кого, з чого, але наглядати, стежити, спостерігати за ким, за чим, милуватися ким-, чим-небудь; накласти обов'язок на кого — зобов'язати кого; наступати на пальці (на хвіст) кому — кривдити кого; поїдати очима кого, що — захоплюватися ким, чим; намилити шию кому — висварити кого; гріти спину кому — бити, карати кого* тощо.

Слова і синонімічні їм фразеологічні звороти характеризуються як спільними, так і відмінними властивостями. Тому поширене визначення синонімії як різних мовних одиниць, що позначають відтінки одного й того ж поняття або характеризують його з різних сторін, вимагає певних уточнень, оскільки воно суперечить діалектико-матеріалістичному розумінню поняття як сукупності найістотніших ознак і властивостей однорідних предметів і явищ, відображених у свідомості. Адже об'єднання у понятті лише найістотніших ознак однопорядкових предметів уже передбачає усунення несуттєвих властивостей, що й спричиняє до виділення так званих відтінків. На наш погляд, синонімічність слів і

фразеологічних зворотів полягає не у здатності виражати відтінки одного й того ж поняття, а в їх паралельній (одночасній) віднесеності до позначуваного явища, у здатності цих одиниць — виражати різні (хоч і близькі) поняття про один і той же предмет думки, пор.: *звільнитися* «позбутися рабства, гніту» і *скинути ярмо* «здобути волю»; *красивий* «гарний» і *мов виточений з слонової кості* «дуже гарний, досконалої правильної форми, витончений».

За характером рівнозначних змістових складників лексико-фразеологічні синоніми поділяються на смислові, експресивно-кількісні і стилістичні.

1. Смислові, або ідеографічні (від гр. *ιδέα* — образ, поняття і *γραφω*) — пишу, відображаю), синоніми утворюють основний масив лексико-фразеологічної синоніміки. Вони виникають у зв'язку з необхідністю висловити різні поняття про один і той же предмет. Напр.: *кмітливий* — *тямущий, здібний, бистрий на розум*; *лаяти* — *гудити, судити, брати на зуби*; *несерйозний* — *легковажний, вітер у голові*; *настирливо* — *нав'язливо, наче шевська смола*; *урівняти* — *прирівняти, звести (всіх) до спільного знаменника, поставити на одну дошку, підстригти (всіх) під одну гребінку, міряти (всіх) на один аршин*. Наведені синонімічні слова і фразеологічні звороти характеризуються різним обсягом значення. При цьому спостерігається певна закономірність: словесні члени синонімічного ряду здебільшого виражають родові значення, а фразеологічні — видові, тобто фразеологізми входять до синонімічних рядів із значно вужчими значеннями, ніж слово. Так, лексичне значення слова *кмітливий* містить такі смислові компоненти, як «розум», «міркувати», «тямущий». Значення ж синонімічного фразеологізму *бистрий на розум* складається із похідного смислового компонента «розумний», «здібний», «тямущий». Рівнозначними тут виступають не слово і фразеологізм у цілому, а окремі смислові складники «розум» — «розумний», що уточнюються у фразеологічному звороті смисловими компонентами «тямущий» і «здібний». У другому синонімічному ряді значення слова *лаяти* утворюється смисловими складниками «осуд», «докір», «образливо», «різко» і «дошкуляти», а значення фразеологізму-синоніма *брати на зуби* значно вужче і об'єднує смислові компоненти «гудити», «судити», «дошкульно», «в'їдливо». Центром фразеологічного значення стає не «осуд» чи «докір», як у слові *лаяти*, а «дошкульно», «в'їдливо», що не лише звужує його смисловий зміст, а й підвищує емоційне забарвлення. Отже, смислові лексико-фразеологічні синоніми відрізняються обсягом свого смислового змісту.

2. Експресивно-кількісне розмежування синонімічних слів і фразеологічних зворотів ґрунтується на додаткових характеристиках, яких надає фразеологізм відповідним предметам чи явищам. Такі синоніми відрізняються додатковими кількісними характеристиками предметів і явищ, пор.: *багато* — *хоч греблю (гать) гати, кури не клюють, як грибів після дощу, по горло, хоч лопатою загрибай*; *тісно* — *курці ніде клонуть, яблуку ніде впасти, як оселедців у бочці*; *виснажений, худий, змучений* — *живий труп, ходячі моці, від вітру (валиться) хилиться, як з хреста знятий*. Ці лексико-фразеологічні синоніми відзначаються різним ступенем вираження ознаки.

3. Стилiстичні лексико-фразеологічні синоніми близькі до попередніх і інакше виражають оцінку й емоційне забарвлення позначуваного явища. В основі їх значень лежать суспільно й історично закріплені почуттєві характеристики певних явищ і ситуацій, пор.: *збанкрутувати* — *вилетіти в трубу*; *виснажувати* — *вимотувати (жили) кишки*; *втекти* — *дати драла (драпака), дати тягу, п'ятами накивати, винести ноги, змазати п'яти салом; забути* — *вибити з голови*; *невідомий* — *без роду і племені*; *присмирити, приборкати* — *скрутити; хвилювати, бентежити* — *вивертати душу*.

У процесі історичного розвитку мови фразеологічні звороти, як і синонімічні їм слова, можуть втрачати первинну образність. Тоді образні відмінності між членами одного синонімічного ряду стираються: *свататися* — *брати рушники, прогавити* — *дати маху*. Особливо це відчутно тоді, коли до складу фразеологізму входить його словесний синонім (повністю або як коренева частина слова): *байдики бити* — *байдикувати*; *вводити в сором* — *соромити*; *брати на глум (на глузди, на сміх)* — *глумитися, глузувати, насміхатися; стати під вінець* — *вінчатися*. Але й у даному випадку фразеологічні синоніми значно

експресивніші і стилістично виразніші. Все це приводить до стильових відмінностей між синонімічними словами і фразеологізмами. На відміну від лексичних синонімів, фразеологічні звороти не вживаються в офіційно-діловому і науковому стилях. Сферою їх звичайного використання є розмовний і художній стилі, рідше — публіцистичний, ораторський. Пор.: *роз'єднати* — *вбити клин*; *померти* — *витягнути ноги, відкинути ноги, віддати богові душу, каменем лягти, покласти голову*; *лінуватися, ледарювати* — *байдики бити, баглаї годувати*; *нерозлучні* — *не розлий вода*; *погрожувати* — *вишкіряти зуби (ікла)*; *обманювати* — *водити за ніс*. В окремих випадках у публіцистичному стилі перевага надається не слову, а фразеологізму: *вавілонське стовпотворіння, вводити в оману, божя іскра*. Це стосується насамперед фразеологічних одиниць книжного походження.

Урахування значенневих, емоційних і експресивних особливостей синонімічних слів і фразеологічних зворотів— важлива складова частина культури стилістичного оформлення думки в усному і писемному мовленні.